

ЗВІЛЬНЕННЯ БОРЖНИКА ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У РАЗІ НЕМОЖЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

DEBTOR'S RELEASE FROM LIABILITY IN THE CASE OF IMPOSSIBILITY OF PERFORMANCE OF THE CONTRACTUAL OBLIGATION

Мельник О.О.,

здобувач кафедри цивільного права

Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті охарактеризовані загальні положення про підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань у цивільному праві України, поняття звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань, а також поняття та види неможливості виконання зобов'язання у цивільному праві України.

Значну увагу приділено розмежуванню наслідків неможливості виконання та дії обставин форс-мажору. Проаналізовані концепції про неможливість виконання зобов'язання у цивільному праві зарубіжних країн, концепції неможливості виконання зобов'язання у цивільному праві України.

На підставі проведеного дослідження запропоновані зміни до цивільного законодавства України.

Ключові слова: зобов'язання, цивільно-правова відповідальність, підстави звільнення від відповідальності, припинення зобов'язань, неможливість виконання, форс-мажор, непереборна сила, випадок.

В статье охарактеризованы общие положения об основаниях освобождения от ответственности за нарушение обязательств в гражданском праве Украины, понятие освобождения от ответственности за нарушение обязательств, а также определены понятие и виды невозможности выполнения обязательств в гражданском праве Украины.

Значительное внимание уделено разграничению последствий невозможности выполнения и действия обстоятельств форс-мажора. Проанализированы концепции о невозможности исполнения обязательства в гражданском праве зарубежных стран, концепции невозможности исполнения обязательства в гражданском праве Украины.

На основании проведенного исследования предложены изменения в гражданское законодательство Украины.

Ключевые слова: обязательства, гражданско-правовая ответственность, основания освобождения от ответственности, прекращение обязательств, невозможность исполнения, форс-мажор, непреодолимая сила, случай.

The article describes the general provisions about the grounds for release from liability for the breach of obligations in the civil law of Ukraine, in particular, the concept and the grounds for the release from liability, as well as the concept and types of impossibility of performance in the civil law of Ukraine were defined.

Also in the article the concept and the grounds for exemption from contractual liability, the content category of «impossibility of performance» in the civil law of Ukraine and laws of some foreign countries, and also the prospects of improvement of civil legislation of Ukraine concerning the grounds for exemption from liability.

Indicated that of force majeure does not always terminate the obligation, but only exempt from liability for its failure.

Considerable attention is paid to delimitation of the consequences of impossibility of performance and actions of force majeure. It is analyzed the concept of impossibility of performance of the obligation in civil law of foreign countries, the concept of impossibility of performance of the obligation in civil law of Ukraine.

Based on the study changes to the civil legislation of Ukraine were proposed.

Key words: obligations, civil liability, grounds for the release from liability, termination of obligations, impossibility of performance, force majeure, casus.

Цивільно-правова відповідальність як одна із основних категорій цивільного права у різних аспектах завжди виступала предметом досліджень науковців. У Цивільному кодексі України [1] (далі – ЦК України) відсутнє визначення поняття відповідальності за порушення зобов'язання. У ст. 611 ЦК України використовується поняття «правові наслідки порушення зобов'язання», однак не уточнюється, які із перелічених наслідків належать до категорії відповідальності. У Господарському кодексі України [2] (далі – ГК України) всі правові наслідки порушення зобов'язання називаються господарськими санкціями та відносяться до відповідальності. Цивільним законодавством (абз. 1 ч. 1 ст. 617 ЦК України) передбачені обставини, наявність яких звільняє боржника від відповідальності за порушення зобов'язання, однак не визначено чи є цей перелік вичерпним.

На сьогодні цивільне законодавство України у питаннях звільнення від відповідальності за порушення договору не є досконалим. Недостатність правового регулювання проявляється, зокрема, у відсутності чіткої регламентації підстав звільнення від договірної відповідальності, при здійсненні суб'єктами підприємницької діяльності, а також у відсутності правового регулювання звільнення від відповідальності за окремими видами до-

говірних зобов'язань. Особливо важливо визначити у законодавстві наслідки неможливості виконання договірних зобов'язань суб'єктами підприємницької діяльності. Неможевість виконання як наслідок дії форс-мажорних обставин є однією із найменш досліджених і багатоаспектних категорій інституту звільнення від цивільно-правової відповідальності. Зокрема, у законодавстві України не визначено чи припиняється зобов'язання у випадку, якщо у виникненні неможливості винен боржник чи кредитор. Також викликають труднощі у вирішенні питання щодо визначення наявності самої неможливості виконання у тій або іншій ситуації та наслідків її настання. Тому, проблематика звільнення від відповідальності у разі неможливості виконання договірних зобов'язань є актуальною з теоретичної та практичної точок зору.

Проблемами звільнення боржника від відповідальності за порушення зобов'язання займалися дореволюційні (Е. Пірвіц [3], Т. Яблочков [4], Г. Шершеневич [5], Д. Мейер [6], К. Анненков [7], К. Победоносцев [8]), радянські (А. Венедиктов [9], М. Пергамент [10], В. Туманов [11], Е. Павлодский [12]) та сучасні вчені. Проблеми звільнення від відповідальності досліджуються у сучасних роботах В. Хохлова «Цивільно-правова відповідальність за порушення договору» [13], Т. Ківалової «Зобов'язання від-

шкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми» [14], Д. Кархалева «Співвідношення заходів захисту і заходів відповідальності у цивільному праві Росії» [15], С. Коновалова «Підстава цивільно-правової відповідальності» [16], С. Розіної «Інститут звільнення від цивільно-правової відповідальності» [17], Н. Коршунової «Обставини, що звільняють від відповідальності за порушення договору» [18], Д. Богданова «Звільнення від відповідальності та її виключення в російському цивільному праві» [19] тощо. Неможливість виконання зобов'язання, що тягне його припинення, детально розглядалася у роботі І. Продаєвич «Припинення зобов'язання неможливістю його виконання» [20]. Питання звільнення від відповідальності у зобов'язаннях, відшкодування шкоди досліджували такі науковці, як С. Мікеров [21], В. Суржиков [22], Н. Терещенко [23], Л. Туршук [24], О. Церковна [25].

Метою статті є з'ясування поняття та підстав звільнення від договірної відповідальності, змісту категорії «неможливість виконання зобов'язання» у цивільному праві України та законодавстві деяких зарубіжних країн, а також визначення перспектив вдосконалення цивільного законодавства України щодо підстав звільнення від відповідальності.

Звільнення боржника від договірної відповідальності можна визначити як неприпустимість покладання на боржника цивільно-правових зобов'язань, що виникли у результаті порушення ним договірних зобов'язань перед кредитором (невиконання або неналежного виконання) [18]. Відповідно до положень ЦК України, підставами звільнення від договірної відповідальності є: вина кредитора; випадок (казус); непереборна сила; інші обставини, що спричиняють неможливість виконання зобов'язання, якщо вони виникли не з вини боржника [26].

Згідно ст. 526 ЦК України зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких вимог та умов – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Згідно зі ст. 193 ГК України суб'єкти господарювання та інші учасники господарських відносин повинні виконувати господарські зобов'язання належним чином відповідно до закону, інших правових актів, договору, а за відсутності конкретних вимог щодо виконання зобов'язання – відповідно до вимог, що у певних умовах звичайно ставляться. У разі неможливості виконання зобов'язання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає, зобов'язання припиняється (ст. 607 ЦК України). Неможливість виконання зобов'язання може бути визначена як суб'єктивна або об'єктивна нездатність боржника вчинити певні дії, що складають зміст зобов'язання. Неможливість виконання характеризує ситуації, в яких виконання боржником його зобов'язань, що виникають з договору або закону, стало неможливим у силу різних причин [27, с. 112]. Неможливість є подією, яка виникає на момент виконання зобов'язання та протиставляється принципу неприпустимості односторонньої відмови від зобов'язання [28, с. 422]. Поняття неможливості виконання є збірним, оскільки ця неможливість пов'язується з різними фактами, що перешкоджають нормальній динаміці зобов'язання [29].

У літературі виділяють фактичну, тобто фізичну неможливість (загибель індивідуально-визначеного предмету зобов'язання), і юридичну (економічну) неможливість виконання зобов'язань (акти державних органів, втрата боржником речового права щодо предмету зобов'язання, вилучення речі, що є предметом договору, із цивільного обігу тощо). Юридичне поняття неможливості включає неможливість виконання у зв'язку з актами або заборонами органів державної влади [30, с. 179-180], а стосовно сучасного цивільного права – тільки у зв'язку з актами органів державної влади, але не органів місцевого само-

врядування, що на практиці часто призводило до відмови у задоволенні вимог позивача виключно на підставі такої формальної підстави [31, с. 94].

Зі змісту ст. 607 ЦК України випливає, що у випадку, якщо у виникненні неможливості виконання винен боржник чи кредитор, зобов'язання не припиняється. При винній неможливості виконання зобов'язання не припиняється, а лише змінюється, оскільки для винної сторони зобов'язок виконання трансформується в зобов'язок відшкодувати завдані контрагентові збитки, сплатити неустойку тощо [20, с. 12]. Отже, неможливість виконання за відсутності вини сторін припиняє зобов'язання [32, с. 173].

Слід розмежовувати неможливість виконання як підставу припинення зобов'язання, та форс-мажор як підставу для звільнення від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань. Форс-мажор є лише видом неможливості виконання договору і може у деяких випадках тягнути припинення договору шляхом його розірвання [33, с. 736]. Отже, слід зазначити, що настання форс-мажорних обставин не завжди припиняє зобов'язання, а лише звільняє від відповідальності за його невиконання.

Звільнення боржника від відповідальності у разі неможливості виконання можливе у наступних випадках: обставина є форс-мажором; між діями боржника та обставинами, що настали, відсутній причинний зв'язок; обставина, що викликала неможливість виконання, знаходилася поза контролем боржника.

Непереборна сила і неможливість виконання зобов'язання співвідносяться як причина та наслідки і взаємно «покриваються», тому що неможливість виконання може мати місце і поза впливом непереборної сили. Так, абсолютна (фізична) неможливість реального виконання зобов'язання – це неможливість, причиною якої є дія обставин непереборної сили. У даному випадку повинна бути виключена залежність від будь-яких умов, що залишають можливість виконання зобов'язання. Неможливість слугує підставою звільнення від відповідальності, тільки якщо неможливість стала наслідком дії обставин непереборної сили [18, с. 12-13, 23].

Однак, форс-мажор (непереборна сила) не звільняє від відповідальності за порушення грошового зобов'язання. Відповідно до ч. 1 ст. 625 ЦК України боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання. Згідно положень статей 524, 533–535, 625 ЦК України, грошовим є виражене в грошових одиницях (національній валюті України чи в грошовому еквіваленті в іноземній валюті) зобов'язання сплатити гроші на користь іншої сторони, яка, відповідно, має право вимагати від боржника виконання його зобов'язання.

Боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання незалежно від того, виникла така неможливість з його вини чи випадково. Це правило ґрунтується на засадах справедливості і виходить з неприпустимості безпідставного збереження грошових коштів однією стороною зобов'язання за рахунок іншої. Матеріальне становище учасників цивільного обороту піддане змінам і, отже, не виключається, що боржник, неспроможний виконати грошове зобов'язання зараз, зможе виконати його пізніше.

Наслідками прострочення виконання грошового зобов'язання є сплата суми боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також трьох процентів річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом (ч. 2 ст. 625 ЦК України).

Наслідком дії обставин непереборної сили є звільнення від відповідальності за невиконання (неналежне виконання) зобов'язання, а не від самого виконання зобов'язання. В інших випадках припинення зобов'язання неможливістю його виконання покладає на боржника зобов'язок відшкодувати кредитору завдані невиконан-

ням договору збитки. Неможливість виконання, яка не пов'язана із дією форс-мажорних обставин, звільняє сторони договору від обов'язку виконання договору у натурі. Тоді як після припинення дії обставин непереборної сили боржник зобов'язаний до реального виконання зобов'язання.

Відповідно до ст. 607 ЦК України неможливість виконання договору, неможливість досягнення його мети, неможливість здійснення договірних прав, які настали з причин, не залежних від волі сторін, є підставою для його припинення (розірвання за рішенням суду) за позовом сторони, якій неможливість в тій чи іншій її формі завдає шкоди і для якої залишення договору в силі в незмінному вигляді загрожуватиме збитками.

Наслідком розірвання договору на підставі ст. 607 ЦК України (неможливість виконання) має бути покладення судом обов'язку повернути контрагенту безпідставне збагачення, тобто усе одержане останнім на виконання договору, за яке йому не було надано зустрічне задоволення, за винятком випадку, коли виконання здійснила сторона, винна у неможливості виконання зобов'язань її контрагентом (ч. 1 ст. 1212 ЦК України).

У ч. 2 ст. 1212 ЦК України зазначається, що положення глави 83 ЦК України (набуття, збереження майна без достатньої правової підстави) застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події.

Змістом зобов'язань, що виникають внаслідок безпідставного набуття або збереження майна за рахунок іншої особи без достатніх правових підстав, є право потерпілої особи (кредитора) вимагати від набувача майна (боржника) повернення безпідставно набутого або збереженого майна і відповідний обов'язок боржника виконати цю вимогу й повернути безпідставно набуте майно. Загальним правилом є повернення набувачем потерпілій особі безпідставно набутого майна в натурі.

У разі неможливості повернути в натурі потерпілій особі безпідставно набуте майно боржник має відшкодувати вартість цього майна. При цьому вартість набутого майна визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна. Варто звернути увагу на те, що вказана норма більш вдало вирішує це питання, ніж ст. 469 ЦК УРСР 1963 року, котра передбачала, що вартість безпідставно набутого майна має визначатися на момент його придбання. Вирішення цього питання у ст. 1213 ЦК України є більш справедливим, оскільки дозволяє більш повно захищати інтереси потерпілої особи. Адже навіть невелика інфляція, яка відбувається протягом того нетривалого проміжку часу, що проходить від порушення права до його захисту судом, тягне певне зниження вартості майна, а відтак – порушення прав потерпілої особи. З цих позицій визначення вартості набутого майна на момент розгляду судом справи про повернення майна є оптимальним рішенням, оскільки саме суд має повно і всебічно оцінити шкоду, що її зазнала потерпіла особа.

Вважаємо, що у цивільному законодавстві України міститься прогалина щодо регулювання наслідків порушення зобов'язання неможливістю його виконання унаслідок дії обставин форс-мажору. Думається, у законодавстві слід передбачити, що у такому випадку сторони мають право вимагати повернення як безпідставно отриманого (глава 83 ЦК України), що було виконано до моменту, коли через обставини форс-мажору наступила неможливість виконання зобов'язання.

У законодавстві зарубіжних країн неможливість виконання зобов'язання також тягне або припинення зобов'язань, або адаптацію договору до обставин, що змінилися, і, як слідство, і в тому, і в іншому випадках звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань через неможливість його виконання. Однак самі умови,

за яких це допускається, відмінні. Зокрема, відповідно до французького права, існує різниця між «неможливістю» виконання (тобто «форс-мажором») з однієї сторони й, з іншого боку, обставинами, які дестабілюють контракт, при яких складаються економічні умови, що тягнуть корінну зміну обстановки. Останнє називається доктриною «непередбаченості» (*imprevision*). Стаття 1142 Французького цивільного кодексу (далі – ФЦК) [34] передбачає, що будь-яке зобов'язання припиняється відшкодуванням збитків щораз, коли боржник не виконує зобов'язання. Однак ст. 1148 ФЦК визначає, що підстави для стягнення збитків відсутні, коли перепони, що виникли внаслідок дії непереборної сили чи випадку, не дозволили боржникові надати чи зробити те, що він зобов'язаний був зробити, чи коли він зробив те, що йому було заборонено. Французьке цивільне право розмежування між випадком і непереборною силою не проводить, і обидва поняття вживаються в ньому як синоніми. Французька доктрина й практика лише відпрацювали критерії, за допомогою яких визначається наявність обставин, що звільняють від відповідальності, байдуже яких – випадку або непереборної сили.

Німецький цивільний кодекс (далі – НЦК) [35], на протигагу ФЦК, намагається відмежувати випадок від непереборної сили, позначаючи непереборну силу як «кваліфікований випадок». Що стосується першої неможливості виконання зобов'язання, французька та німецька доктрина сприйняла один із основних принципів континентальної системи права, відомий ще римському праву: зобов'язання, що має своїм змістом те, що неможливо виконати, є юридично нікчемним (*impossibilium nulla est obligatio*). Так, відповідно до параграфу 275 НЦК, неможливе не може ставитися у обов'язок боржникові. Також, важливо, що в континентальному праві для настання відповідальності боржника потрібний доказ його вини, при цьому провина боржника передбачається й на боржнику лежить тягар доказування відсутності вини [11, с. 10-11].

В романо-германській системі права підставою звільнення від відповідальності визнається економічна неможливість виконання зобов'язання внаслідок різкої зміни кон'юктури ринку, підвищення цін, девальвації та інших обставин, які неможливо передбачити. У деяких видах договорів (повітряні перевезення, зберігання тощо) відповідальність може наставати навіть у випадку дії непереборної сили чи випадку [36, с. 147].

У англо-американському праві неможливість виконання може бути спричинена обставинами, за які боржник не відповідає та які настали після виникнення зобов'язання, у тому числі у разі економічної неможливості виконання внаслідок різкого підвищення вартості виконання зобов'язання внаслідок непереборної сили, смерті чи недієздатності боржника [36, с. 137].

Для правової системи Англії та США характерним є принцип безвинної (абсолютної) договірної відповідальності боржника за порушення зобов'язання, тобто незалежно від вини. Крім того, форс-мажор та випадок, за загальним правилом, не звільняють боржника від відповідальності.

Відповідальність за порушення договору в англо-саксонській системі права базується на принципі безумовного грошового відшкодування, що вважається адекватним реальному виконанню зобов'язання. З цієї причини, відповідає взагалі мета встановлення у законодавстві підстав звільнення від відповідальності за невиконання (неналежне виконання) договору. Таким чином, для боржника не передбачено випадків, коли виконання є неможливим.

Неможливість виконання зобов'язання може бути визначена як суб'єктивна або об'єктивна нездатність боржника вчинити певні дії, що складають зміст зобов'язання. Слід розмежовувати неможливість виконання як підставу припинення зобов'язання та форс-мажор як підставу для звільнення від відповідальності за невиконання договір-

ного зобов'язання. Форс-мажор є лише видом неможливості виконання договору і може у деяких випадках тягнути припинення договору шляхом його розірвання. Отже,

слід зазначити, що настання форс-мажорних обставин не завжди припиняє зобов'язання, а лише звільняє від відповідальності за його невиконання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
2. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.
3. Пирвиц Э. Э. Значение вины, случая и непреодолимой силы в гражданском правѣ / Э. Э. Пирвиц. – СПб. : Типография Правительствующаго Сената, 1895. – С. 3.
4. Яблочков Т. М. Юридические записки, издаваемые Демидовским Юридическим лицеем / Под ред. Свищевского А. Р., Фельдштейна Р. С., Фейтаг-Лоринговена А. Р. – 1911. – Выпуск 2/3 (8/9). – С. 271–300.
5. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – Тула, 2001. – С. 398.
6. Мейер Д. И. Русское гражданское право / Д. И. Мейер. – М., 2011. – С. 245.
7. Анненков К. Система русского гражданского права. Т. 3. Права обязательственные / К. Анненков. – 2 изд., пересмотр. и доп. – СПб., 1898. – С. 134.
8. Победоносцев К. Курс гражданского права : Третья часть. Договоры и обязательства / К. Победоносцев. – М. : Типография МПС, 1880. – С. 152–153.
9. Венедиктов А. В. Избранные труды / А. В. Венедиктов. – Т. 1. – М., 2004. – С. 450–458.
10. Пергамент М. Я. Война и «непреодолимая сила» / М. Я. Пергамент. – СПб., 1914.
11. Туманов В. А. Понятие непреодолимой силы в советском гражданском праве / В. А. Туманов // Вопросы советского гражданского права. – М., 1955.
12. Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве / Е. А. Павлодский. – М., 1978.
13. Хохлов В. А. Гражданско-правовая ответственность за нарушение договора : автореф. дисс... на соискание уч. степени д-ра юрид. наук по спец. : 12.00.03 «гражданское право ; предпринимательское право ; семейное право ; международное частное право» / В. А. Хохлов. – Саратов, 1998. – 41 с.
14. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України : теоретичні проблеми : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук за спец. : 12.00.03 «цивільне право та цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / Т. С. Ківалова ; Одеська національна юридична академія. – О., 2008. – 40 с.
15. Кархалев Д. Н. Соотношение мер защиты и мер ответственности в гражданском праве России : Дисс... канд. юрид. наук по спец. : 12.00.03 / Д. Н. Кархалев. – Уфа: РИО БашГУ, 2004. – 148 с.
16. Коновалов С. А. Основание гражданско-правовой ответственности : Дисс... канд. юрид. наук по спец. : 12.00.03 / С. А. Коновалов. – М., 2006. – 246 с.
17. Розина С. В. Институт освобождения от гражданско-правовой ответственности : Дисс... канд. юрид. наук по спец. : 12.00.03 / С. В. Розина. – М., 2006. – 142 с.
18. Коршунова Н. П. Обязательства, освобождающие от ответственности за нарушение договора : Дисс. ... канд. юрид. наук по спец. : 12.00.03 / Н. П. Коршунова. – М., 2007. – 273 с.
19. Богданов Д. В. Освобождение от ответственности и её исключение в российском гражданском праве : Дисс... канд. юрид. наук по спец. : 12.00.03 / Д. В. Богданов. – Пермь, 2012. – 192 с.
20. Продаевич І. С. Припинення зобов'язання неможливістю його виконання : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.03 «цивільне право та цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / І. С. Продаевич ; Одеська національна юридична академія. – О., 2009. – 19 с.
21. Микеров С. В. Гражданско-правовая ответственность за вред, причиненный радиоактивными источниками повышенной опасности : Дисс... канд. юрид. наук по спец. : 12.00.03 / С. В. Микеров. – М., 2005. – 175 с.
22. Суржигов В. Е. Гражданско-правовая ответственность за вред, причиненный деятельностью, создающей повышенную опасность : Дисс... канд. юрид. наук по спец. : 12.00.03 / В. Е. Суржигов. – М., 2011. – 195 с.
23. Терещенко Н. В. Особливості відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.03 «цивільне право та цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / Н. В. Терещенко ; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2003. – 16 с.
24. Туршук Л. Д. Гражданско-правовая ответственность за вред, причиненный жизни или здоровью гражданина : Дисс... канд. юрид. наук по спец. : 12.00.03 / Л. Д. Туршук. – С.-П., 2011. – 196 с.
25. Церковна О. В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.03 «цивільне право та цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / О. В. Церковна ; Одеська національна юридична академія. – О., 2008. – 20 с.
26. Цивільне право в Україні. Курс лекцій. Т. 5. К. 1 : Загальні положення зобов'язального права / За редакцією к. ю. н., проф. Р. Б. Шишки. – Харків : Еспада, 2005.
27. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1975. – 880 с.
28. Халабуденко О. А. Имущественные права. Книга 2. Обязательственное право / О. А. Халабуденко. – Кишенев : Международный независимый университет Молдовы, 2014. – 488 с.
29. Хаскельберг Б. Л. Индивидуальное и родовое в гражданском праве / Б. Л. Хаскельберг, В. В. Ровный. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Статут, 2004. – 236 с.
30. Генкин Д. М. К вопросу о влиянии на обязательство невозможности исполнения / Д. М. Генкин // Сборник статей по гражданскому и торговому праву. Памяти профессора Г. Ф. Шершеневича. – М. : Статут, 2005. – С. 179–180.
31. Витрянский В. В. Некоторые проблемы реформирования законоположений об обязательствах / В. В. Витрянский // Основные проблемы частного права : Сборник статей к юбилею доктора юридических наук, профессора А. Л. Маковского / Отв. ред. В. В. Витрянский и Е. А. Суханов. – М. : Статут, 2010. – С. 94.
32. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві : Монографія / Т. В. Боднар. – К. : Юринком Інтер, 2005. – 272 с.
33. Каралетов А. Г. Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве / А. Г. Каралетов. – М., 2007. – С. 736.
34. Французский гражданский кодекс / Науч. редактирование и предисловие канд. юрид. наук Д. Г. Лаврова, перевод с французского А. А. Жуковой, Г. А. Пашковской. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 1101 с.
35. Гражданское уложение Германии. Перевод с нем. ; Научные редакторы – А. Л. Маковский и др. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – С. 174–175.
36. Шимон С. І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн : Навчальний посібник (Курс лекцій) / С. І. Шимон. – К. : КНЕУ, 2004. – 220 с.